स्वामिसारदानन्दकृतः श्रीश्रीरामकृष्णलीलाप्रसङ्गः

[पूर्वाङ्कात् अनुवर्तते...]

अनुवादकौ– डॉ. राकेशदाशः*, शान्तनुनायेकः†

प्रथमः खण्डः– द्वितीयः अध्यायः (कामारपुकुरम् पितृपरिचयश्च)

देरेग्रामस्य भूस्वामिनः रामानन्दरायस्य कथा

कामारपुकुरात् प्रतीच्यां प्रायः एकक्रोशाद् दूरं सातवेडे, नारायणपुरं, देरे इत्याख्याः त्रयः ग्रामाः सन्ति। एते ग्रामाः कदाचित् समृद्धाः आसन्। देरेग्रामस्य दीर्घिका, तत्पार्श्वस्थः देवालयः, अपि च तद्व्यतिरिक्तबहुविषयपर्यालोचनेन तद् अनुमीयते। अस्माभिः यस्य कालस्य विषये उच्यते तस्मिन् काले उक्ताः त्रयः ग्रामाः भिन्नानां भूस्वाम्यधिगता आसन्, अपि च तद्-भूस्वामी रामानन्दरायः सातवेडे इत्याख्ये ग्रामे निवसति स्म। अयं भूपतिः धनिकः नासीत् चेदपि प्रजापीडकः आसीत्। केनचित् कारणेन कस्यचिद् उपरि कुपितश्चेत् अयं तं जनं सर्वस्वान्तं कर्तुम् अनिच्छुकः न भवति स्म। अस्य पुत्रकन्यादिषु कोऽपि जीवितः नासीत्। जनैः कथ्यते यत् प्रजापीडनरूपापराधेनैव अयं निर्वंशः जातः, अपि च देहत्यागाद् अनन्तरम् अस्य विषयसम्पत्तिः अपरहस्तगता आसीत्।

* सहायकाध्यापकः, संस्कृतदर्शनविभागस्य, रामकृष्णमिशन्-विवेकानन्दशैक्षणिकशोध-संस्थानस्य, बेलुडमठस्य।
† शोधच्छात्रः, संस्कृतदर्शनविभागस्य, रामकृष्णमिशन्-विवेकानन्दशैक्षणिकशोधसंस्थानस्य, बेलुडमठस्य।

देरेग्रामस्य मानिकराम-चट्टोपाध्यायः

प्रायः सार्धैकशतवर्षात् पूर्वं मध्यमवित्तशालिनः धर्मनिष्ठस्य कस्यचित् ब्राह्मणकुलस्य देरेग्रामे वासः आसीत्। एते सदाचारिणः, कुलीनाः श्रीरामचन्द्रस्य उपासकाश्च आसन्। एतैः प्रतिष्ठापिता शिवालयसमन्विता पुष्करिणी अधुनापि 'चाटुज्जे पुकुर' इति नाम्ना ख्यातः सन् एतेषां परिचयं प्रददाति। उक्तवंशीयस्य श्रीयुक्त-मानिकराम-चट्टोपाध्यायस्य त्रयः पुत्राः एका कन्या च आसीत्। तेषु ज्येष्ठः क्षुदिरामः प्रायः ११८१ वङ्गाब्दे जन्म प्रापत्। ततः रामशीलाख्यायाः एकस्याः कन्यायाः अपि च निधिराम-कानाइरामेत्याख्ययोः द्वयोः पुत्रयोः जन्म अभवत्।

तत्पुत्रस्य क्षुदिराम-चट्टोपाध्यायस्य कथा

श्रीयुक्तः क्षुदिरामः वयःप्राप्त्या सह कस्याञ्चिद् अर्थकर्यां विद्यायां योग्यताम् अर्जितवान् वा इति विषये तु न ज्ञायते। परन्तु सत्यनिष्ठा, सन्तोषः, क्षमा, त्यागः इत्यादयः गुणाः सद्ब्राह्मणस्य स्वभावसिद्धकर्तव्यतया शास्त्रनिर्दिष्टाः सन्ति, विधाता तस्मै एतान् गुणान् आधिक्येन प्रादात्। सः दीर्घकायः सबलश्चासीत्, परन्तु स्थूलकायः नासीत्, गौरवर्णयुक्तः प्रियदर्शनश्चासीत्। वंशानुगते श्रीरामचन्द्रे भक्तिः तस्मिन् क्षुदिरामे विशेषरूपेण प्रकाशते स्म, अपि च सः नित्यकृत्यानि सन्ध्यावन्दनादीनि समाप्य प्रतिदिनं पुष्पचयनपूर्वकं रघुवीरस्य पूजां समाप्यैव जलं पिबति स्म। शूद्रात् दानं न स्वीकरोति स्म, शूद्रयाजिनः ब्राह्मणस्य आमन्त्रणमपि कदापि न गृह्णाति स्म, अपि च ये ब्राह्मणाः यौतुकं स्वीकृत्य कन्यां सम्प्रददति स्म, तेषां हस्तात् कदापि जलग्रहणमपि न करोति स्म। एतादृश्याः निष्ठायाः, सदाचारस्य च हेतोः ग्रामीणाः तस्मिन् भक्तिं, सम्माननं च कुर्वन्ति स्म।

क्षुदिराम-गृहिणी श्रीमतीचन्द्रादेवी

पितुः परलोकप्रयाणाद् अनन्तरं संसारस्य विषयसम्पत्तेश्च पर्यवेक्षणदायित्वं श्रीयुक्तक्षुदिरामस्य उपरि एव आपतितम्, अपि च धर्मीयमार्गेण अविचलितः सन् सः तादृशं सर्वं कार्यं यथाशक्ति सम्पादयति स्म। एतावता विवाहं कृत्वा सः संसारे प्रविष्टश्चेदपि तस्य स्त्री अल्पीयसि आयुषि दिवम् अगात् । अतः प्रायः पञ्चविंशतिवर्षे वयसि सः पुनः विवाहं चकार। एतस्याः भार्यायाः नाम आसीत् चन्द्रादेवी इति। परन्तु गृहे सर्वे एतां चन्द्रा इति नाम्ना सम्बोधयन्ति स्म। श्रीमत्याः चन्द्रादेव्याः पित्रालयः सराटिमायापुरम् इत्याख्ये ग्रामे अवर्तत। सा सुरूपा, सरला देवद्विजपरायणा चासीत्। परन्तु असीमश्रद्धा, स्नेहः प्रीतिश्च तस्याः विशेषगुणत्वेन गणयितुं शक्यन्ते, एतस्मादेव कारणाच्च सा गृहे सर्वेषां प्रियतमा अभवत्। प्रायः ११९७ वङ्गाब्दे श्रीमती चन्द्रमणिः जनिं लेभे। अतः १२०५ वङ्गाब्दे विवाहकाले तस्याः वयः अष्टवर्षाणि। प्रायः १२११ वङ्गाब्दे तस्याः प्रथमपुत्रः रामकुमारः जन्म प्रापत्। ततः प्रायः पञ्चवर्षात् परं श्रीमती कात्यायनी इत्याख्यायाः कन्यायाः, अपि च १२३२ वङ्गाब्दे द्वितीयपुत्रस्य रामेश्वरस्य मुखावलोकनेन सा आनन्दिता अभवत्।

भूस्वामिना सह कलहेन क्षुदिरामस्य निःस्वत्वम्

धर्ममार्गम् अवलम्बयन् संसारस्य निर्वहनम् अत्यन्तं क्लिष्टं कर्म, इत्येतस्य विषयस्य अवगमे श्रीयुक्तस्य क्षुदिरामस्य विलम्बः न जातः। प्रायः कन्यायाः कात्यायन्याः जन्मग्रहणात् किञ्चित् परं सः विषमपरीक्षायां निपतितः आसीत्। ग्रामस्य भूस्वामिनः रामानन्दरायस्य प्रजापीडनकथा अस्माभिः पूर्वम् आलोचिता। देरेपुरस्य कस्मिंश्चित् जने असन्तुष्टः सन् मिथ्यापरिवादेन न्यायालये अभियोगम् अकरोत्, अपि च विश्वस्तस्य साक्षिणः प्रयोजनम् अस्ति इति विचिन्तयन् श्रीयुक्तं क्षुदिरामं तत्पक्षे साक्ष्यप्रदानाय अन्वरुद्ध। धर्मपरायणः

क्षुदिरामः सर्वदैव नियम-न्यायालयात् बिभेति स्म, अपि च वृत्तान्तः यथार्थः चेदपि पूर्वं कदापि कस्यचिदपि विरोधाय तेषाम् आश्रयं न स्वीकृतवान्। अतः भूस्वामिनः पूर्वोक्तानुरोधेन स्वं विशेषविपन्नम् अचिन्तयत्। परन्तु मिथ्यासाक्ष्यं न प्रदीयते चेत् भूस्वामिनः विषमकोपे पतितः स्यात् इति ज्ञात्वापि सः साक्ष्यप्रदानाय सम्मतिं न प्रादात्। अतः अत्र यद् भवेत् तदेव अभवत्। भूस्वामी तम् अपि विरुध्य मिथ्यापरिवादपूर्वकम् अभियोगम् उपन्यभान्त्सीत्, अभियोगे च जयं प्राप्य क्षुदिरामस्य पैतृकसम्पत्तिं प्रतिक्रोशेन (auction) क्रीतवान्। श्रीयुक्तक्षुदिरामस्य देरेपुरे किञ्चिदपि निवासस्थानं नासीत्। सर्वे ग्रामस्थाः तद्दुःखे दुःखिताश्चेदपि भूस्वामिनः प्रतिकूले तस्मै किञ्चिदपि साहाय्यं कर्तुम् असमर्थाः। एवंरूपेण प्रायः चत्वारिंशत्तमे वयसि श्रीयुक्तक्षुदिरामः निःस्वः जातः।

क्षुदिरामस्य देरे-ग्रामपरित्यागः

पितृपुरुषाणां दायादरूपेण स्वीयोपार्जनेन च सः यां सम्पत्तिं[१] वर्धितवान्, वायुप्रवाहितछिन्नाभ्र इव सा इदानीं विलुप्ता। परन्तु एतादृशनिदर्शनेन सः धर्ममार्गात् विचलितः नाभूत्। सः रघुवीरस्य श्रीपादपद्मस्य शरणं गृहीतवान्, अपि च स्थिरचित्तः सन् स्वीयकर्तव्यम् अवधारणपूर्वकं दुर्जनं परिहर्तुं पैतृकगृहात् ग्रामात् च अनन्तकालाय बहिर्गतवान्।

सुखलालगोस्वामिनः आमन्त्रणेन क्षुदिरामस्य कामारपुकुरागमनं वासश्च

कामारपुकुरस्य श्रीयुक्तसुखलालगोस्वामिनः कथा अस्माभिः पूर्वम् उल्लिखिता। समस्वभावविशिष्टत्वात् श्रीयुक्तक्षुदिरामेण सह पूर्वस्मादेव विशेषसौहार्द्यम् आसीत्। मित्रस्य ईदृशीं विपदं विज्ञाय सः विशेषतः उद्विग्नः

[१] हृदयराम-मुखोपाध्यायात् श्रुतवान्, देरेपुरे श्रीयुक्तक्षुदिरामस्य प्रायः सार्धशतबिघामिता भूमिः आसीत्।

अभवत्, अपि च स्वगृहस्य एकस्मिन् पार्श्वे कांश्चन उटजान् अनन्तकालाय त्यक्त्वा कामारपुकुरम् आगम्य उषितुम् अनुरुरोध। श्रीयुक्तक्षुदिरामः तेन अकूले कूलं प्राप्तवान्, अपि च श्रीभगवतः अचिन्त्यलीलयैव पूर्वोक्तः अनुरोधः उपस्थितः इति विचिन्त्य कृतज्ञहृदयः सः कामापुकुरम् आगम्य तदारभ्य तत्रैव ऊषितवान्। बन्धुप्राणः सुखलालः तेन विशेषरूपेण आनन्दितः अभूत्, अपि च धर्मपरायणस्य क्षुदिरामस्य संसारनिर्वहणाय किञ्चित् कृषिक्षेत्रं तस्मै अनन्तकालाय प्रादात्।